

ШАЛАШНА НАТАЛІЯ,

кандидат історичних наук, доцент

Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У статті розглядаються зміни, що відбулися в концепції ідеальної держави, яка була сформована українськими православними інтелектуалами наприкінці XVI - на початку XVII ст. На прикладі двох найбільш показових творів - "Синопису" І. Гізеля та "Хроніки" Ф. Софоновича простежуються відмінності уявлень про сутність держави, політичну націю, обов'язки правителя тощо. Встановлено, що напрямки еволюції цих уявлень у другій половині XVII ст. відрізнялись: частина православних інтелектуалів продовжувала підтримувати тенденції, сформовані ще за часів П. Могили, в напрямку розгортання теорії суверенної української держави в європейському контексті політичних понять; частина схилилась до теорії абсолютизму в його просвітницькому розумінні, але зі значними впливами візантійської ідеології.

Ключові слова: православна церква; козацтво; українська нація; Київська митрополія.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Кінець XVI - початок XVII ст. став для України тим часом, коли розпочала своє становлення українська нація в її сучасному європейському розумінні. Саме тоді було сформульовано основи уявлень про духовний та політичний суверенітет, поняття народу та державної влади, у свідомості людей закріпилась система цінностей, яка стала підґрунтям державно-політичного життя та на основі якої будувались стосунки між особистістю та державою. Історично це співпало з народженням нової суспільної верстви, яка перебрала на себе функції політичної нації, тобто козацтва. Народження в середині XVII ст. ранньомодерної української держави надало цій самосвідомості політичного досвіду та виявило певні проблеми в її реалізації. Ідеальні уявлення про державність, зіткнувшись із реальним станом речей, починають змінюватись, породжуючи певні варіації. Це ускладнюється ще й тим, що самосвідомість української нації й без того була неоднорідною - власну концепцію ідеальної держави мали православна шляхта, козацька старшина та духовенство. Ці уявлення значною мірою співпадали, були взаємообумовлені та мали безліч взаємовпливів, однак були й певні ключові відмінності, які часто ставали глибинною причиною соціально-політичних конфліктів в українському суспільстві другої половини XVII ст.

Отже, спроба встановити, який зміст мали уявлення про державу кожною з політично активних верств українського суспільства цього часу має важливе значення для усвідомлення сутності історичного процесу становлення української нації в указану добу та розуміння впливу цих подій на сьогодення. Окремим завданням видається дослідити еволюцію державницьких ідей у середовищі православного духовенства, яке поряд із козацтвом відіграло величезну політичну роль у подіях завершального етапу української національно-визвольної революції середини XVII ст.

Існування в середовищі українського православно-го духовенства ранньомодерної доби досить чітко сформульованих уявлень про державу відзначалась С. Плохієм [6], О. Крижанівським [5], І. Шевченком [11], Н. Яковенко [13], процес становлення української нації та роль у ньому різних суспільних верств досліджувались у роботах З. Когута [4], у працях Я. Затилук відзначалась наявність історичного підґрунтя для боротьби за самостійність української церкви в часи становлення національної державності [2]. Ще з XIX ст. процес переходу української церкви під зверхність Московського патріархату активно розглядався такими дослідниками, як Ф. Тітов [8], Я. Шпаков [12] та ін. Однак державницькі уявлення православних інтелектуалів в їхній історичній еволюції як самостійний предмет вивчення на цей момент не визначались.

Мета нашої розвідки - простежити еволюцію уявлень про державу в середовищі українських православних інтелектуалів другої половини XVII ст., визначити принципові відмінності між різними ідейними течіями та встановити подальші перспективи цих ідей в державному житті української ранньомодерної нації.

Виклад основного матеріалу. Питання самостійності православної церкви, її стосунки з уніатською, роль церкви в державі значною мірою впливали на події національно-визвольної революції середини XVII ст. Розбіжності між митрополитом Київським С. Косовим та Б. Хмельницьким у розумінні сутності держави певною мірою викликали суперечності між козацтвом та духовенством стосовно Переяславської угоди [9]. У наступні десятиліття різні політичні орієнтації козацької старшини призвели до розколу українського суспільства. Відповідно й церква мусила активізувати свою політичну діяльність, а це викликало необхідність більш чіткого формулювання державницьких ідей, які побутували в середовищі православних інтелектуалів. Почалася свідомо пропаганда цих ідей доступними

церкві засобами, тобто друкованим словом і проповіддю. У той самий час наполегливі спроби підкорити Київську митрополію Московському патріархату спричинили появу певних варіантів цієї державницької ідеї залежно від політичних уподобань її носіїв.

Гадяцькою угодою 1658 р. було обіцяно широкі права православної церкві, проте умови ці не виконувались, і вже в наступні десятиліття розпочинається активне поширення уніатської церкви на Правобережжі. Київське та лівобережне духовенство реагує на це дуже гостро й застерігає від повного знищення православ'я в Речі Посполитій, часто перебільшуючи загрозу. Тим самим православні ієрархи намагались стимулювати московський уряд посилити підтримку церкви, що супроводжувалось і збільшенням її політичного впливу. Це викликало обурення польської влади й служило ще однією причиною перешкод для існування православного обряду.

У той же час українське духовенство не виявляло бажання до переходу під зверхність Московського патріархату, а тому реальних утисків з боку польської влади певний час не зазнавало. Такий стан речей зберігався за митрополитів Сильвестра Косова (1646-1657 рр.) та Діонісія Балабана (1657-1663 рр.). Суперечності між польською владою та православним кліром розпочинаються з правління митрополита Йосипа Тукальського (1663-1676 рр.), який послідовно дотримувався промосковської лінії. Його обрання не було визнане польською владою, і після визволення його з'язниці, куди він потрапив за присудом польського уряду, він жодного разу не відвідував свій митрополитичий престол у Києві. Перебуваючи під захистом московського уряду, Й. Тукальський наполегливо доводив, що православ'я в Речі Посполитій зазнає утисків, часто перебільшуючи реальні проблеми. Саме йому належить твердження, що на Правобережжі мало залишилось тих православних, які можуть викласти правильно сповідання віри та здійснити службу [8, с. 16]. Одночасно з Йосипом Тукальським на Правобережжі за сприяння польської влади було обрано митрополитом Антонія Винницького (1663-1679 рр.). Таким чином, розкол у державі був поглиблений і розколом у церкві.

На Правобережжі в другій половині XVII ст. найвпливовішими православними ієрархами були А. Винницький, Й. Шумлянський, Г. Четвертинський. На Лівобережжі, крім митрополита Й. Тукальського, це були Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський, В. Ясинський. Усі вони у своїх працях так чи інакше торкалися питання державності та висловлювали свою точку зору на те, якою має бути ідеальна держава, у чому полягає обов'язок правителя, права та обов'язки підданих, кому має належати державна влада. Поступово в цих уявленнях починають виявлятися два напрямки, один із яких був притаманний представникам промосковської політичної орієнтації, другий - прибічникам союзу з Річчю Посполитою. Одразу слід визначитись, що йдеться не стільки про орієнтацію на певну державу, скільки про сутність політичної концепції того або іншого церковного ієрарха. Орієнтація на Москву мала своїм ідейним підґрунтям симпатії до самодержавства як форми державного устрою, прихильність до Речі Посполитої визначалась політичним ідеалом станової монархії. Ці політичні уподобання накладались на вже сформовану в середовищі київських православних інтелектуалів концепцію Русі як ідеальної держави [9]. Наслідком стали два споріднені, але відмінні варіанти державних уявлень, один із яких яскраво представлений у "Синописі" І. Гізеля, а другий - у "Хроніці" Ф. Софоновича.

Обидва православні інтелектуали, як І. Гізель, так і Ф. Софонович, належали до наукового кола, пов'язаного з Києво-Могилянською академією, разом із такими видатними представниками української культури другої половини XVII ст., як І. Галятовський, Л. Баранович, В. Ясинський та ін. Феодосій Софонович, будучи ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря, брав активну участь у духовному та політичному житті України, схвально сприйняв Переяславський договір 1654 р., однак наполегливо обстоював самостійність Київської митрополії, певний час фактично виконував обов'язки митрополита Київського [7, с. 13].

І. Гізель після завершення викладацької кар'єри в Києво-Могилянській колегії був ігуменом Кирилівського та Миколаївського монастирів у Києві, згодом архімандритом Києво-Печерської лаври. Отже, "Синопис" І. Гізеля створювався в тій же політичній та інтелектуальній атмосфері, що й "Хроніка" Ф. Софоновича. Певні положення повторюються в цих творах мало не дослівно. Із тих, які важливі для досліджуваної тематики, варто відзначити етимологічне пояснення походження назви племені слов'ян від слова "слава", чим підкреслюється їхня військова доблесть. Це було важливо для державницьких уявлень, оскільки в ранньомодерний час політична влада все ще значною мірою асоціюється з військовим станом, а головною функцією правителя є військовий захист своїх громадян. Відповідно будь-які претензії на державну суб'єктність належало перш за все обґрунтувати військовою доблестю.

У "Хроніці" Ф. Софоновича суб'єктом історії виступає народ, що розуміється як спільнота, об'єднана етнічним походженням та православною вірою. Головними визначальними ознаками "народу слов'янського" підкреслюються любов до слави та волелюбність [7, с. 56]. "Русь" для Ф. Софоновича - політична спільнота в її історичній тягlostі та з усвідомленим суверенітетом. Її територія включає лише землі православних громадян Речі Посполитої. Русь ототожнюється ним із певним етносом, конфесійною приналежністю та політичними переконаннями. Проте наявні певні специфічні риси, які свідчать, що поступово починає вирізнятися розуміння Русі як держави. Так, оповідаючи про боротьбу Свидригайла із Сигізмундом, автор "руськими панамі" називає прибічників Свидригайла, серед яких були і литовці, отже, "руськість" у цьому контексті є певним політичним переконанням. Говорячи про спроби митрополита Ісидора поширити Флорентійську унію, він "Руссю" називає водночас українські та московські землі, тобто ототожнює Русь із конфесійною приналежністю. І тут же, говорячи про війни між Литвою та Московією, називає Руссю лише українські землі, а про московитів говорить як про ворогів, тобто визначає "руськість" як етнічну спільність [7, с. 184]. Він чітко відрізняє Русь від Литви, Польщі та Московії як за територією, так і за політичною елітою (панамі) та етносом. Таким чином, про "Русь" у Ф. Софоновича можна говорити як про певний комплекс понять, що включає новонароджену національну самосвідомість на етноконфесійній основі та визнання своєї приналежності до певної держави.

Натомість у "Синописі" І. Гізеля держава ототожнюється з династією, а народ - водночас із населенням певної підвладної династії території та віруючими тієї церкви, яка надає династії трансцендентної легітимності. Відповідно для І. Гізеля Русь уже "Росія", і вона охоплює землі всіх православних, які перебували колись під правлінням династії Рюриковичів. Чудово ро-

зміючи, що Романови - не Рюриковичі, він наполегливо називає їх кровними спадкоємцями князя Володимира Великого, тобто для нього династія - скоріше державна функція, ніж кровна спорідненість. І легітимності цій династії надає саме церква [1, с. 15].

Досить чітко в "Хроніці" Ф. Софоновича обґрунтована роль правителя в державі. Приділяючи увагу видатним історичним персонажам, він не робить різниці між руськими князями, литовськими та польськими правителями й описує їхню діяльність із точки зору користі для народу, не зважаючи на релігійну приналежність. Оповідючи про діяння князів Русі, літописець жодним чином не намагається прикрасити їхні постаті, фіксуючи безсторонньо як перемоги, так і зради та братовбивства. При цьому він не дає оцінки вчинкам можновладців. Тон оповіді змінюється, щойно мова заходить про благодіяння з боку князів церкви - подібна діяльність однозначно схвалюється; складається враження, що муруванням церков та наповненням їх дорогоцінним начинням, а також милостинею убогим виправдовується будь-яка негативна справа. Тобто можна стверджувати, що уявлення Ф. Софоновича про роль світської влади та її взаємовідносини із церковною повністю співпадають зі сформульованою в середовищі православних інтелектуалів концепцією часів П. Могили.

Головною задачею князя Ф. Софонович розуміє забезпечення миру й цілісності території, відповідно переважна увага літописця приділяється війнам. Досить часто суверенними учасниками війн виводяться громадяни держави: вони висловлюють схвалення рішення князя піти на когось війною, переходять на бік того або іншого князя в конфлікті - тобто громадяни виступають суб'єктом держави і мають власне слово. Під час опису періоду політичної роздрібненості Русі та боротьби між князями мешканці того або іншого міста чи землі часто виступають вирішальною силою в конфлікті, фактично обираючи собі владу. Досить багато у Ф. Софоновича персонажів "некнязівського" походження, які згадуються як учасники подій нарівні з можновладцями.

Ідеалом князя виступає благочестивий правитель, наділений моральними чеснотами, готовий віддати життя за свою землю та її людей. Засуджується автором ламання присяги, нехтування родинними обов'язками, невиконання церковних настанов тощо. Не гідним правителя Ф. Софонович вважає несправедливі кари підданих, занадто тяжкі податки, беззаконні вчинки щодо громадян. Натомість схвалюється миролюбність, захист та відновлення справедливості, любов до ближнього, зв'язаність у бою та пошана до церкви. Важливо відзначити, що Ф. Софонович не вважає самодержавство ідеальною формою правління, самодержці ним ніяк не виділяються серед інших правителів і часто навіть мають риси негативні, які автор жодним чином не намагається приховати. Супроти несправедливого правителя піддані мають право повставати й замінювати його на іншого, більш гідного.

Натомість в І. Гізеля самодержець - ідеал правителя, абсолютність його влади є підґрунтям для виконання ним багатьох релігійних функцій, це вже певні кроки до майбутньої теорії Ф. Прокоповича про царя-первосвященника. Іншою іпостасю ідеального правителя є воїн-завойовник. Розширення території, перемоги над сусідніми народами сприймаються як обов'язок ідеального правителя. У Ф. Софоновича ж монархи підіймають меч задля відновлення справедливості або відбиваючи агресію. Теорія про всесвітню православну державу та імператора як її самодержця була сформу-

льована ще у Візантії, певну інтерпретацію отримала в концепції Москви як Третього Риму в часи становлення Московії як централізованої держави. Згодом багато елементів цієї теорії були використані Ф. Прокоповичем у його "Духовному регламенті" [10]. Визначає, кому бути самодержцем, лише Бог, династичні права або людські поняття про справедливість тут не мають жодної ваги. Так само Бог молитвами святих отців дарує правителю перемогу над ворогами. Відповідно провідної ролі в державі набуває церква. Найбільшими чеснотами правителя є "благовірність", послух церкви, щедра милостиня на монастирі. Самоуправство ж світського володаря, діяння без церковного благословення може бути для нього фатальним, як ілюструє І. Гізель на прикладі загибелі князя Романа Мстиславича начебто внаслідок військового походу без благословення єпископа [1, с. 32].

Ті самі обов'язки, тобто захист території, оборона церкви та її фінансова підтримка, встановлення справедливості, покладаються й на політичну еліту, якою виступає в І. Гізеля вища знать - "князі-бояри". Ця еліта зобов'язана виконувати волю Бога й церкви, тим легітимізується її привілейоване положення в державі. У разі суперечки між світською та церковною владою знать зобов'язана підтримувати церкву, інакше вона позбавляється права бути правителями Божої країни. Такий ідеал монарха-самодержця І. Гізель бачить лише в православних московських царях, усіляко підкреслюючи їхні династичні права на Київ як споконвічний центр православ'я. У той же час, пропонуючи московським царям всю повноту політичної влади, автор "Синопису" верховне право легітимізувати світську владу залишає за церквою, вимагаючи від царів її оборони й захисту.

У Ф. Софоновича політичною елітою в литовсько-польський період виступають князі, що характеризуються як можновладці, захисники народу й церкви. Часто підкреслюється їх походження від правителів княжої Русі та спорідненість із династією Гедиміновичів. Стосовно легітимності їхніх владних функцій найголовнішим фактором Ф. Софонович відзначає "дідичність", тобто стародавність влади на певній території. Однак ця "дідичність" визначається досить довільно, включаючи в себе і добровільне визнання громадянами певної території або міста конкретного можновладця за свого "дідича", що може не мати нічого спільного з історичними реаліями. Тобто зв'язок "володар-громадяни" в ідеальному варіанті є результатом взаємного свідомого вибору - обрання народом певного правителя та прийняття ним на себе владних зобов'язань. Підтверджується ця думка у Ф. Софоновича й тим, що він не вбачає нічого поганого в обранні в разі потреби правителем людини незнатного походження, "подлого стану", яка відзначилась громадянськими чеснотами [7, с. 192]. Якщо такий обраний правитель здатний забезпечити благо підданих, він автоматично стає "дідичем", як і його нащадки. У той же час негідна поведінка та занедбані державні справи дають підданам право відмовити правителю в "дідичності", навіть якщо він має законні династичні права [7, с. 198]. Суб'єктами права обирати правителя виступає у Ф. Софоновича політична еліта, причому це поняття, включаючи насамперед знать, поширюється частково й на простолюд.

З другої половини XVI ст. у "Хроніці" Ф. Софоновича з'являється назва "Україна", уживана на позначення території та населення. Носіями політичної влади на цій території визнаються козаки та їхні гетьмани - опи-

суючи їхні діяння, автор не згадує, що те або інше чинилося за наказом короля або князя литовського, натомість суб'єктами політичної влади виставляє козаків. Одночасно з початком уживання назви "Україна" зникає у Ф. Софоновича назва "Русь". Протягом оповіді про XIV-XV ст. цей політонім активно вживається в контексті "князів руських" як суверенних володарів, по відношенню до галицько-волинських можновладців та київських князів династії Олельковичів. Наприкінці XV - на початку XVI ст. "князі руські" зникають із оповіді, залишаються лише "воєводи руські" та "бояри руські", поряд із якими як самостійний суб'єкт історичного процесу з'являються козаки. Саме козаки виступають оборонцями православ'я від унії (С. Наливайко), мають "дідичні" права (І. Підкова), воюють з королями польськими та укладають з ними перемир'я (Т. Трясило). Автор прямо не говорить про це, але сам контекст оповіді засвідчує, що Ф. Софоновичем визнається державно-політична спадкоємність від Русі до України та передача прав політичної еліти від руської знаті до козацтва. Своєрідним символом такої передачі може служити оповідь про загибель князя Четвертинського (літописець підкреслює - православного) у Тутьчині від козаків під час походу Б. Хмельницького 1648 р., і літописець жодним чином не засуджує козаків, уважаючи, що вони мали право підняти зброю [7, с. 228].

Оповідючи про події Хмельниччини, Ф. Софонович фактично фіксує народження суверенної держави, сміливо визнаючи за Б. Хмельницьким право розпочинати та завершувати війни, укладати міждержавні угоди, розпоряджатись земельними маєтностями тощо. Важливу роль у цій державі відводить він церкві, характеризуючи митрополита Київського С. Косова як свідомого сподвижника гетьмана. Саме в цей час як суб'єкт боротьби з польським військом поряд із "козаками" починають з'являтися "українці" на позначення мешканців держави не козацького, а інших станів, які тим не менш свідомо виконують свій громадянський обов'язок, тобто поняття "політичної нації" розширюється на етнічно-конфесійній основі. Цей суверенітет зберігається за Б. Хмельницьким і після Переяславської угоди 1654 р., так само і за наступними після нього гетьманами.

Події боротьби за українську державність другої половини XVII ст. описуються Ф. Софоновичем, виходячи з поняття блага для українського православного населення та єдності України "обох берегів". Схилившись до протекторату "православного царя", він у той же час не засуджує гетьманів, які обирали союзниками королів польських або турецького султана. Головним благом визначаються права-"вольності" для козацького стану, усього населення та православної церкви, і той правитель, який гарантує ці права, характеризується позитивно. Важливо відзначити, що права політичної еліти визнаються передусім за козаками, без розрізнення їх на "чернь" та "старшину", також за духовенством та всіма іншими станами - "поспільством".

Натомість в І. Гізеля яскраво помітний вплив візантійської ідеології, на основі якої він намагається побудувати свою концепцію. Так, у нього з'являється ідея "руськості" як "російськості", а головним підґрунтям державної могутності стає завоювання. Ця "російськість" в І. Гізеля не має спочатку нічого спільного з майбутньою Росією Ф. Прокоповича - у "Синописі" "роси" - це православне населення Речі Посполитої, майбутні українці, майбутні ж росіяни називаються "москвою". Широта розселення - "розсіяння" - становить у

нього головну славу Русі. Право на власну державність він намагається вивести ще з тексту Біблії, тим самим надаючи йому сакральності, прив'язує до давніх сарматів та варягів.

Багатьма дослідниками відзначалося, що в "Синописі" вперше в українській культурі твориться ідеологія "перетікання" сакрального значення Києва як столиці Русі до Москви. Однак у досліджуваному контексті значно важливіше, що центральне місто держави в І. Гізеля постає як "Богоспасаємий град", тобто, не змінюючи ідеології київських інтелектуалів церковного кола, він механічно переносить її на Москву. Так само співпадає із розробленою в цьому колі концепцією ідеальної держави нагородження І. Гізелем відомостей про релігійні чудеса, якими прославились московські церкви, монастирі та чудотворні ікони. Тим самим обґрунтовується богообраність цього міста.

Практично повністю повторює І. Гізель сформульовану в Україні наприкінці XVI - на початку XVII ст. теорію про Київ як центральне місце Русі як народу, із сакральним значенням, відзначеність Києва апостольським благословенням. При цьому Київ у нього - "верховний і головний для всього народу руського град", Москва - "царствений град" [1, с. 8].

Проблема підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату набувала, таким чином, політичного значення. Боротьба київського православного духовенства за те, щоб залишитись під благословенням Константинопольського патріарха означала його боротьбу за самостійність, оскільки віддаленість та незначний політичний вплив Константинополя зводив його владу до суто номінальної. При цьому не йшлося про особисті вигоди православних ієрархів, оскільки, якби вони шукали задоволення егоїстичних потреб, то значно вигідніше було б іти на поклін до польського короля або до московського царя, а не ставати до них в опозицію, наражаючи себе на небезпеку. Ішлося, отже, про якісь ідейні речі. У тому числі і про вже усвідомлену духовенством свою роль як політичної еліти. Недаремно С. Косов, відповідаючи на закиди московського уряду щодо необхідності "стати під благословення московського патріарха", говорить, що "гетьман послав до московського царя бити чолом і піддався з усім військом запорозьким під государеву руку, а він, митрополит, ні до кого не посилав і живе з духовними людьми особіно ні під чиєю владою" [8, с. 97]. Це принципово відрізняється від візантійсько-московської церковної традиції, коли духовна влада в політичних питаннях повністю підлягає світській. Крім того, у цьому вислові прямо простежується претензія на політичний суверенітет "духовних людей". Цю політику С. Косова продовжували його наступники - Д. Балабан, А. Винницький, Й. Тукальський. Обґрунтовуючи свою відмову перейти під Московський патріархат, Д. Балабан у 1657 р. підкреслював, що "того не було від часів хрещення Русі" [8, с. 98].

Апеляція до давності та самостійності Києва в церковних питаннях підкріплювала, таким чином, права українського православ'я, а опосередковано - вимогу політичного суверенітету новонародженої української нації. Ця політика була суголосною з концепцією України як шляхетської республіки, яку проводив І. Виговський. Д. Балабан був поставлений митрополитом за особистого сприяння І. Виговського. Підписуючи Гадяцьку угоду, а також у наступній політичній боротьбі І. Виговський у питанні унії був схильний до компромісу. Обговорювалась ідея "універсальної унії" та згодом створення

Київського патріархату [5, с. 88]. Підтримка цієї політики багатьма православними та уніатськими ієрархами свідчить про пріоритет у певних колах духовенства питань політичного суверенітету та національної єдності над питаннями релігійної догматики, що було започатковане ще від часів П. Могили.

Із тих же політичних причин Москва намагалась чим скоріше підкорити собі Київську митрополію. Проголошений угодою Ю. Хмельницького 1659 р. перехід українського духовенства в підпорядкування Москві був одразу підкріплений призначенням місцеблюстителем митрополичого престолу Чернігівського архієпископа Л. Барановича, незважаючи на існування канонічно обраного митрополита Д. Балабана, який через політичні конфлікти з московським урядом перебував на території Речі Посполитої. Л. Баранович претендував на митрополичий престол ще в 1657 р., одразу після смерті С. Косова, проте за активної підтримки І. Виговського обрано було Д. Балабана, що образило честолюбного Чернігівського митрополита та підштовхнуло до розкольніцьких дій. Проте вже в 1661 р. його було усунуто і замінено більш надійним з точки зору московського уряду М. Филімоновичем, однак згодом останній вступив у конфлікт з гетьманом І. Брюховецьким, і Л. Баранович отримав посаду місцеблюстителя знову.

Конфлікти в середовищі козацької старшини, які призвели до розколу України на два гетьманати, посилювались у церковних питаннях конфліктом між Московським патріархом Никоном та місцеблюстителем патріаршого престолу Пітірімом. Константинопольський патріархат не бажав випускати Київську митрополію з-під своєї влади, а українські митрополити, навіть якщо й погоджувались на канонічне підпорядкування Москві, духовну самостійність усе ж бажали зберегти. Тому, незважаючи на сприяння лівобережних гетьманів І. Брюховецького та І. Самойловича, справа підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату йшла погано. Ніхто з вищих ієрархів не погоджувався цьому сприяти. Так, І. Гізель погоджувався зайняти митрополичу кафедру лише за умови, що Київська митрополія залишиться в підпорядкуванні Константинополя. Не хотів йти до Московського патріарха за благословенням новообраний архімандрит Києво-Печерської лаври В. Ясинський. Першим, хто погодився на таку зміну канонічного підпорядкування, став митрополит Гедеон Четвертинський у 1685 р., що було підтверджено патріаршими грамотами.

Однак при цьому було окремо оговорено самостійність української церкви в окремих питаннях, а саме: збереження незалежного церковного суду, у який не мав утручатись Московський патріарх; вільні вибори митрополита та його верховна влада над всіма українськими єпархіями; самостійність у питаннях книговидання, освіти й практики богослужіння; збереження майнових прав єпархій та монастирів [4, с. 120]. Проте подібна самостійність уже від самого початку піддавалась скороченням і була ліквідована в 1720 р., згодом, у 1743 р., відновлена. Важливо відзначити, що в цей час велика кількість українських церковних діячів роблять блискучу кар'єру в Російській імперії, розглядаючи московське православ'я як арену своєї культурно-політичної діяльності (варто згадати хоча б С. Яворського та Ф. Прокоповича). Метою більшості з них було не стільки отримати соціальні та майнові привілеї, скільки піднести культурний рівень московського православ'я й до-

лучити його до загального в цей час руху реформування православного середовища в контексті європейської гуманістичної культури. Поєднання досягнень українських православних інтелектуалів у сфері оновлення православ'я й надання йому конкурентоспроможного порядку із католицизмом і протестантизмом статусу та політичної могутності Московської держави давали надію київським ієрархам перетворити православну цивілізацію на одну з провідних у світі. Москві в цій ідеології відводилась роль політично-військова, а Києву - ідеологічно-спрямовуюча. Сподіватись на це в другій половині XVII ст. дозволяла й політика Московського патріархату - патріарх Никон активно проводив церковну реформу й намагався консолідувати довкола себе православний світ.

У той же час певна частина духовенства зберігає ідеали автономії церкви, і вимоги повернути самостійність Київській митрополії звучать ще наприкінці XVIII ст. [4, с. 128]. У намаганнях відстояти самостійність Київської митрополії українські ієрархи найчастіше в якості аргументів використовують твердження про Київ як давню християнську твердиню, апостольську присутність тут Андрія Первозванного, хрещення Русі князем Володимиром, себе ж представляють як прямих спадкоємців Володимирівського хрещення. На той час у середовищі української політичної еліти вже існує концепція України-Вітчизни, вільної в ідеалі і від поляків, і від московитів [3].

Висновки

Таким чином, головним напрямком еволюції державної ідеї, сформованої українськими православними інтелектуалами наприкінці XVI - у першій половині XVII ст., був подальший розвиток уявлень про український народ як суверенну людську спільноту та спроби знайти для нього місце в реальному політичному житті. Ці ідеї розроблялись більшістю православних церковних діячів, і на результати цієї теоретичної роботи значною мірою впливали процеси політичного розколу в українському суспільстві тієї доби.

Обидва видатні інтелектуали - І. Ф. Софонович, і І. Гізель - кожний по-своєму обґрунтовують цю державницьку теорію. Обидва твори у своїй ідейній основі мають уявлення про державу, сформульовані київським православним духовенством наприкінці XVI - на початку XVII ст. та остаточно оформлені за часів П. Могили. Однак в обох авторів ці уявлення зазнають певної еволюції, і напрямки цієї еволюції різні. Принципово відмінними є такі положення: у Ф. Софоновича історія України вписується в широкий історико-цивілізаційний контекст Русь-Литва-Польща-Московія-Крим, в І. Гізеля Русь дорівнює сама собі, прив'язується лише до Візантії й успадковується Росією як православною імперією візантійського типу. У Ф. Софоновича правитель - монарх, чия влада легітимізується волею підданих, в І. Гізеля - самодержець, що звітує лише перед Богом. У Ф. Софоновича Русь - етноконфесійна спільнота, що поділяє певні політичні ідеї, в І. Гізеля - держава як апарат влади, при цьому влада належить церкві. У той же час в І. Гізеля самодержець - майже первосвященник, на ньому лежить багато релігійних функцій.

Принципове положення, у якому сходяться обидва автори, - це уявлення про Київ як духовний центр Русі, Богоспасаємий град, Другий Єрусалим. Його існування надає Русі як державі трансцендентного виправдання та визначає для неї майбутнє. Для Ф. Софоновича це

майбутнє - суверенна козацька держава, у якій політична нація поширюється на весь народ, і провідну роль у ній відіграють козацтво й духовенство. Для І. Гізеля це відроджена Візантія під політичним правлінням московських самодержців та духовним керуванням київського духовенства. У майбутньому обидві теорії знайшли продовження в різних політичних точках зору та напрямках діяльності української політичної та інтелектуальної еліти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жиленко І. В. Синопис Київський. Лаврський альманах / І. В. Жиленко ; [ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін.]. - К. : ВІПОЛ. - Спецвип. 2 : Синопис Київський. - 2002. - 194 с.
2. Затилюк Я. В. Давньоруська історія на службі у київських церковних ієрархів середини - другої половини XVII ст.: політична риторика та статус митрополії / Я. В. Затилюк // Український історичний журнал. - 2012. - № 6. - С. 40-56.
3. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення "отчизни" в українській політичній культурі / З. Когут // Гадяцька унія 1658 року: контроверсії минулого і сучасність : зб. статей за матеріалами Міжнар. наук. конф. (Полтава, 16-17 вересня 2008 р.). - Полтава, 2009. - С. 82-89.
4. Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. - К. : Критика, 2004. - 352 с.
5. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. - Кн. 3. - К. : Либідь, 1994. - 335 с.

Шалашная Наталья,

кандидат исторических наук, доцент

Донбасского государственного педагогического университета, г. Славянск

ЭВОЛЮЦИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ГОСУДАРСТВЕ В СРЕДЕ УКРАИНСКИХ ПРАВОСЛАВНЫХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII в.

В статье рассматриваются изменения, произошедшие в концепции идеального государства, сформированной украинскими православными интеллектуалами в конце XVI - в начале XVII в. На примере двух наиболее показательных произведений - "Синописа" И. Гизеля и "Хроники" Ф. Софоновича прослеживаются отличия представлений о сущности государства, политической нации, обязанностях правителя. Установлено, что направления эволюции этих представлений во второй половине XVII в. отличались: часть православных интеллектуалов продолжала тенденции, сформированные еще во времена П. Могилы, в направлении развертывания теории суверенной украинской державы в европейском контексте политических понятий; часть склонялась к теории абсолютизма в его просветительском понимании, но со значительными влияниями византийской идеологии.

Ключевые слова: православная церковь; козачество; украинская нация; Киевская митрополия.

Shalashna Natalia,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Donbass State Pedagogical University

THE EVOLUTION OF THE IDEAS ABOUT THE STATE BY UKRAINIAN ORTHODOX INTELLECTUALS IN THE SECOND HALF OF THE XVII CENTURY

The article describes evolutionary process of the ideas about the state, which were formed by Ukrainian Orthodox intellectuals in the end of the XVI - the first half of the XVII century. Established, that on the development of these ideas had considerable influenced political circumstances of Ukrainian Cossack state in the second half of the XVII century. Varied Nation orientations available in Ukrainian political elite caused at that time the political split of Ukrainian society which reflected on the church life. Some part of Church leaders tended to association with the Polish-Lithuanian Commonwealth and the convergence with the Greek Catholic Church, the rest were supporters of political union with Moscow and rapprochement with Moscow Orthodoxy. However, both groups of Ukrainian Orthodox intellectuals defended the independence of the Kyiv Metropolis.

6. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні : [монографія] / С. Плохій. - К. : Критика, 2006. - 495 с.

7. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович ; АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. - К. : Наук. думка, 1992. - 336 с.

8. Титов Ф. И. Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII-XVIII в. (1654-1795) / Ф. И. Титов. - К. : Тип. И. И. Чоколова, 1905. - 394 с.

9. Шалашна Н. Уявлення про державу та її відносини із церквою в українському православ'ї козацької доби / Н. Шалашна // Схід. - 2014. - № 3. - С. 68-77.

10. Шалашна Н. М. Вплив вчення Феодана Прокоповича про взаємостосунки духовної та світської влади на формування державної ідеології в Російській імперії першої половини XVIII ст. / Н. М. Шалашна // Краєзнавство і учитель - 2014 : тези доповідей міжнар. наук. конф. (28 лютого 2014 р., м. Харків) / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. - Харків : Колегіум, 2014. - С. 52-53.

11. Шевченко І. Україна між Заходом і Сходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко. - Львів : Інститут історії церкви Львівської Богословської академії, 2001. - 250 с.

12. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения патриаршества / А. Я. Шпаков. - К. : Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1904. - Ч. 1. - [3], XXXV, 263 с.

13. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. : [монографія] / Н. Яковенко. - К. : Критика, 2002. - 416 с.

Accordingly, representatives of both political orientations in church circles had their own opinion on the nature of the state, the governor responsibilities, composition of nation and its political rights, the relationship between the secular and ecclesiastical authority in the ideal state. Two outstanding representatives of these viewpoints were Sofonovych F. and I. Gisela. There are many ways where their views are identical, so: both agreed about the priority of ecclesiastical authority over secular, Kyiv's role as a center of Orthodox state, about the existence of a sovereign Ukrainian nation as an ethnic and religious communities. However, they also had fundamental differences: in F. Sofonovych's "Chronicle" sense of the state's existence and first responsibility of the governor was to ensure the public good, the conception of political nation extends to the whole society, the governor is the monarch in the European sense, who should be accountable to his lieges. Instead of that in I. Gisela's "Synopsis" meaning of the state was described in citizens' association in a single church, the governor is autocrat that answers only to the face of God, as the political nation was described only a minor group of nobility and its features were limited.

In that way, we can assume that the concept of state, represented in work by Sofonovych F. indicates the beginning of the transition from early modern to modern Ukrainian nation and the continuation of the idea of Ukrainian sovereignty. Theory by Gisela I., whereas, the initial point of departure of Enlightenment concept of absolutism, which later was developed by Prokopovich F., and embodies the idea of an Orthodox empire which in the political sense coincides with the Russian Empire and in the spiritual one - is a continuation of Kievan Rus, where Kiev clergy plays a significant role. Both concepts were actively developing in future and had some mutual influence; also they greatly influenced the political life.

Keywords: *Orthodox Church; Cossacks; Ukrainian nation; the Kyiv Metropolis.*

REFERENCES

1. Zhylenko I. V. (2002), Kyiv's Synopsis. Lavra anthology, Kyiv, Special Issue 2. Kyiv's Synopsis, 194 p. (ukr).
2. Zatyliuk Ya. V. (2012), Ancient Russian history in the service to the Church hierarchy in Kiev in the middle - second half of XVII: political rhetoric and status Metropolis, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, № 6, pp. 40-56 (ukr).
3. Kohut Z. (2009), From Hadiach to Andrusov: The understanding of «motherland» in Ukrainian political culture, *Hadiach Union 1658: controlled version of the past and the present: Team article with the materials of International Scientific Conferencion (Poltava, 16-17 September 2008)*, Poltava, pp. 82-89 (ukr).
4. Kohut Z. (2004), Identity Roots: Studies of early modern and modern history of Ukraine, Kyiv, 352 p. (ukr).
5. Kryzhanivskiy O. P., Plokhii S. M. (1994), History of church and religion thought in Ukraine, in 3 volumes, Kyiv, Book 3, 335 p. (ukr).
6. Plokhii S. M. (2006), Nalyvaykova's faith: Cossacks and religion in early modern Ukraine, monograph, Kyiv, 495 p. (ukr).
7. Sofonovych F. (1992), Chronic of ancient chroniclers, Kyiv, 336 p. (ukr).
8. Titov F. I. (1905), Western Russia in its struggle for faith and nationality in XVII-XVIII century. (1654-1795), Kiev, 394 p. (rus).
9. Shalashna N. M. (2014), The idea of the state and its relationship with the church in the Ukrainian Orthodox Church of the Cossack era, *Skhid*, № 3, pp. 68-77 (ukr).
10. Shalashna N. M. (2014), The influence of the Theophanes Prokopovich's teachings about the relationships between the spiritual and temporal power in the formation of state ideology in Russian Empire in the first half of the XVIII century, «*Countrystudy and teacher - 2014*»: Handouts of the Intern. Science. Conf. (February 28, 2014, Kharkiv), Kharkiv, pp. 52-53 (ukr).
11. Shevchenko I. (2001), Ukraine between East and West: Essays from history of Cultur till the XVIII century, Institute of Church History of the Lviv Theological Academy, Lviv, 250 p. (ukr).
12. Shpakov A. Ya. (1904), State and the church in their mutual respects in Moscow state from Florence union to establishment of the patriarchate, Kyiv, Part 1, 263 p. (rus).
13. Yakovenko N. (2002), Parallel World: Studies from the history of views and ideas in Ukraine XVI - XVII century, monograph, Kyiv, 416 p. (ukr).

© Шалашна Наталія
Надійшла до редакції 30.03.2015